

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στη μελέτη αυτή προσπάθησα να χρησιμοποιήσω και να αναδείξω όλες τις διαθέσιμες πηγές, με στόχο μια εξαντλητική παρουσίαση των δημογραφικών δεδομένων των κατοίκων του Δήμου Αθηναίων, ώστε να καλυφθεί το κενό που εμφάνιζε η ιστοριογραφία σχετικά με τις δημογραφικές συμπεριφορές των κατοίκων της πόλης. Μέχρι τώρα, τα στοιχεία είτε ήταν συγκεχυμένα ή αφορούσαν τον πληθυσμό της ευρύτερης περιφέρειας πρωτευούσης.

Στο πρώτο κεφάλαιο αξιοποιήθηκαν όλα τα διαθέσιμα δημοσιευμένα στοιχεία για την έκταση και την κατανομή των κατοίκων στο χώρο, καθώς και για τη διοικητική διαίρεση στο Δήμο Αθηναίων. Στο δεύτερο κεφάλαιο αξιοποιήθηκαν συστηματικά τα αποτελέσματα των στατιστικών απογραφών και αναδείχθηκαν οι ασυνέχειες και τα προβλήματα της πηγής αυτής, που από μόνη της είναι ελλιπής για την μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού των ελληνικών πόλεων.

Ωστόσο, είναι τα μοναδικά για την ανάλυση της δομής και της σύνθεσης του αθηναϊκού πληθυσμού στον 20ό αιώνα. Για τη μελέτη όμως της μετανάστευσης τα δημοτικά αρχεία είναι αναντικατάστατα και γι' αυτό αποτέλεσαν πολύτιμη πηγή για τη χαρτογράφηση του φαινομένου.

Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου που φυλάσσονται στο Δήμο Αθηναίων χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά στο τρίτο κεφάλαιο για την μελέτη των γαμήλιων στρατηγικών. Μέσα από τον πλούτο της πηγής αυτής προσπάθησα όχι μόνο να αναδείξω τις δημογραφικές συμπεριφορές, αλλά και να φωτίσω την κοινωνική δομή της πρωτεύουσας προτείνοντας μια κοινωνικοεπαγγελματική κατηγοριοποίηση. Αυτή μπορεί βεβαίως να αμφισβητηθεί, αλλά παρά ταύτα απεικονίζει, σε αδρές έστω γραμμές, τις κοινωνικές δομές της πρωτεύουσας.

Το πάντρεμα τέλος με την γεωγραφία, με τη χαρτογράφηση των αποτελεσμάτων της μελέτης, συμβάλει στη συνολική θεώρηση της εξέλιξης του πληθυσμού της Αθήνας.

Η έκταση του Δήμου ήταν, αναλογικά με άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τόσο μεγάλη στις αρχές του 20ού αιώνα, ώστε η Αθήνα δεν γνώρισε ποτέ υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες και η συσσώρευση των μεταναστών στην πόλη δεν οδήγησε σε ιδιαίτερο συνωστισμό ακόμα και στις λαϊκές συνοικίες. Βεβαίως, επίσης αναλογικά, το μέγεθος του πληθυσμού ήταν μικρό και η ελληνική πρωτεύουσα δεν συγκатаλέγεται στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις παρά μόνο στο τέλος της υπό μελέτη περιόδου. Στο διάστημα 1907-1961 ο πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε 3,5 φορές, αλλά ξεπέρασε το μισό εκατομμύριο μόνο μεταπολεμικά. Η έλλειψη συνωστισμού δεν σημαίνει ότι όσοι κατοικούσαν στην Αθήνα ζούσαν καλύτερα ή περισσότερο απ' ό,τι οι πληθυσμοί σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες: η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής συνέχισε να είναι πολύ χαμηλή και έκανε άλματα μόνο μεταπολεμικά. Η βρεφική θνησιμότητα ήταν πολύ υψηλή προπολεμικά (250‰), καθώς ένα στα τέσσερα βρέφη δεν επιβίωνε στο πρώτο έτος ζωής, και βελτιώθηκε κι αυτή σημαντικά μόνο μεταπολεμικά. Η γενική θνησιμότητα στην πρωτεύουσα ήταν υψηλότερη από ό,τι στον αγροτικό χώρο και τα ποσοστά της θύμιζαν βιομηχανική πόλη της δυτικής Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα, με τις γνωστές άθλιες συνθήκες διαβίωσης για τους βιομηχανικούς εργάτες. Και η γενική θνησιμότητα όμως κατέγραψε σημαντική βελτίωση τη δεκαετία του 1930, που εντάθηκε μεταπολεμικά (από 27,6‰ το 1907 στο 10,7‰ το 1961).

Τέτοιες βελτιώσεις στους δημογραφικούς δείκτες ήταν προϊόν έντονης κρατικής παρέμβασης, ιδίως μετά την έλευση των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Πράγματι, ενώ η εγκατάσταση των προσφύγων στην πρωτεύουσα χειροτέρεψε κατ' αρχάς τους δείκτες θνησιμότητας, η λήψη μέτρων υγιεινής από την πολιτεία οδήγησε στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και επομένως και στη μείωση της θνησιμότητας για όλους τους κατοίκους. Εκκρεμεί ωστόσο η αναλυτικότερη μελέτη των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν το ίδιο διάστημα οι αθηναίοι σε επίπεδο δημόσιας υγείας, άρα η σε βάθος μελέτη της θνησιμότητας, των αιτιών θανάτου και του ιατρικού σώματος στην πρωτεύουσα.

Η άφιξη των προσφύγων οδήγησε την πολιτεία σε εκσυγχρονισμό και της δημόσιας διοίκησης, μέσω της συστηματικής καταγραφής των δημογραφικών συμβάντων, για την χάραξη μιας συνολικότερης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου, η προσφιλής πηγή των κοινωνικών ιστορικών και των ιστορικών δημογράφων, μου επέτρεψαν να παρακολουθήσω τις γεωγραφικές δεξαμενές των

κατοίκων της πρωτεύουσας που παραμένουν σταθερές από τον 19ο αιώνα: η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και οι Κυκλάδες. Οι διάφοροι νομοί της Πελοποννήσου εγκαταλείφθηκαν μαζικά από τους νέους και τις νέες τους, οι ορεινές κοινότητες της Στερεάς επίσης, ενώ οι Κυκλάδες ερήμωσαν. Η αύξηση λοιπόν του αθηναϊκού πληθυσμού δεν εξηγείται από κάποιον εσωτερικό δημογραφικό δυναμισμό, αλλά από την σπουδαιότητα των μεταναστευτικών κυμάτων. Ο αθηναϊκός πληθυσμός εντέλει συγκροτήθηκε από τη μαζική προσέλευση πληθυσμιακών πλεονασμάτων από την υπόλοιπη χώρα προκειμένου να εξασφαλίσει την ανάπτυξή του. Η Αθήνα, μια πρωτεύουσα που δημιουργήθηκε σχεδόν εκ του μηδενός τον 19ο αιώνα, δεν μπορούσε παρά να είναι πόλη εσωτερικών μεταναστών: στη μελέτη αυτή φαίνεται πως το διάστημα 1910-1960 τουλάχιστον ένας στους δυο κατοίκους της πόλης είχε γεννηθεί εκτός Αθηνών.

Μετανάστες και ντόπιοι απέφευγαν την αγαμία, διατηρώντας τη γαμηλιότητα σε πολύ υψηλά επίπεδα (8-9‰) και ο γάμος τους είχε πολλούς απογόνους: η γεννητικότητα, παρότι δύσκολο να υπολογισθεί με ακρίβεια, παρέμενε επίσης σε υψηλά επίπεδα (30‰) μέχρι το 1960. Όλοι πάντως έβρισκαν μάλλον εύκολα χώρο για να εγκατασταθούν στον Δήμο της Αθήνας, ζούσαν σχετικά κοντά με τους συμπατριώτες τους και διασκέδαζαν στις γειτονιές τους. Έτσι, ο πληθυσμός απλώθηκε σταδιακά, καταλαμβάνοντας τον διαθέσιμο χώρο κυρίως στις συνοικίες προς βορρά και προς τα ανατολικά, παρότι το κέντρο διατηρούσε με την υψηλότερη πυκνότητα.

Η μελέτη της κοινωνικοεπαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού της Αθήνας την περίοδο 1900-1960 επέτρεψε την ανάδειξη της κοινωνικής ιστορίας της πρωτεύουσας ως μιας πόλης με έντονο βιοτεχνικό χαρακτήρα, με κυρίαρχη κατηγορία στον ανδρικό ενεργό πληθυσμό τους τεχνίτες-μαγαζάτορες οι οποίοι ενισχύθηκαν από το προσφυγικό ρεύμα και τους οποίους η Κατοχή δεν ανέτρεψε. Οι γυναίκες στην πρωτεύουσα ήταν συγχρόνως οι πιο μορφωμένες της χώρας και εκείνες που εισήλθαν με έντονους ρυθμούς στην αγορά εργασίας μετά τον πόλεμο. Προπολεμικά, η γυναικεία έμμισθη απασχόληση ήταν ουσιαστικά αδήλωτη και αφορούσε κυρίως τις νέες ανύπαντρες γυναίκες.

Τέτοιες επισημάνσεις, που αφορούν τις δημογραφικές συμπεριφορές και τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες του αθηναϊκού πληθυσμού, έγιναν δυνατές χάρη στις πολλαπλές συγκρίσεις σε επιμέρους περιόδους. Αυτή η συγκριτική δυνατότητα και η παρακολούθηση σε μια μάλλον μακρά διάρκεια μισού περίπου αιώνα απαντάει στη προσπάθειά μου να μελετήσω τα συγκεκριμένα ζητήματα έξω από τις συμβατικές τομές της πολιτικής ιστορίας της χώρας. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει φυσικά ότι οι δημογραφικές

συμπεριφορές είναι εντελώς ανεξάρτητες από τις πολιτικές συγκρούσεις που χαρακτηρίζουν μεγάλο τμήμα αυτής της περιόδου, αλλά ότι δεν αλλάζουν σ' όλες τους τις εκφάνσεις ανάλογα με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Αναδεικνύεται έτσι ότι οι πολιτικές ή οικονομικές ανακατατάξεις ούτε προϋποθέτουν ούτε προκαλούν, κατ' ανάγκην, αλλαγές, σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Τέτοιου τύπου αλλαγές απαιτούν μεγαλύτερη διάρκεια για να αποτυπωθούν.

Βεβαίως, τα προηγούμενα αφορούν όσους μετανάστες εγκαταστάθηκαν και δημιούργησαν οικογένεια στην πρωτεύουσα και όχι εκείνους που είτε έμειναν ανύπαντροι ή πέθαναν πριν να παντρευτούν ή, έστω, διέμειναν κάποιο διάστημα στην πόλη για να κατευθυνθούν στη συνέχεια κάπου αλλού, συνήθως στο εξωτερικό. Όλους αυτούς τους απόντες, τους είδαμε μόνον φευγαλέα, μέσα από κάποιες στατιστικές, σαν απλούς αριθμούς μετακινούμενων ατόμων. Για να τους μελετήσουμε, χρειάζονται διαφορετικές πηγές, αλλά αυτό συνιστά ένα άλλο ζήτημα έρευνας.

Η μελέτη αυτή, τέλος, δεν είχε άλλη φιλοδοξία παρά μόνο να συνεισφέρει στην απαραίτητη υποδομή για την περαιτέρω έρευνα και συγγραφή όλων των πτυχών της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην πρωτεύουσα. Τα δημοτικά αρχεία αποδεικνύεται ότι αποτελούν μια εξαιρετικά πλούσια πηγή στην κατεύθυνση αυτή.